

Олексій Позняк

Зовнішня міграція громадян України за роки незалежності

У статті описуються трансформації міграційних процесів, які відбулися в Україні після розпаду СРСР. Представлена періодизація розвитку міграційної ситуації. Проілюстровані причини формування зовнішньої трудової міграції. Пояснюється лідерство Російської Федерації за обсягами українських мігрантів в 1990-ті роки. Відзначена переорієнтація українців з Росії на країни-члени ЄС, представлені причини цього процесу. Досліджена вимушена міграція з України протягом 2014–2016 рр. Представлені рекомендації щодо вдосконалення державної міграційної політики України в нинішній ситуації.

Ключові слова: міграція, зовнішня трудова міграція, вимушена міграція, міграційна політика.

The article describes transformations in the migration processes occurring in Ukraine after the collapse of the USSR. It presents various waves/stages of migration and highlights the reasons for external labor migration. The author examines the reasons behind the high volume of Ukrainian labor migration to the Russian Federation in the 1990s and explains the reorientation of Ukrainian labor migration from Russia to the EU member states. The author also looks at the reasons behind migration in 2014–2016 and provides recommendations for improving Ukraine's migration policy under the current circumstances.

Keywords: migration, external labor migration, forced migration, migration policy.

Міграція населення відіграє важливу роль в соціально-економічному розвитку країн та регіонів. Загалом її вплив на розвиток може бути як позитивним, так і негативним. Внаслідок переваги серед мігрантів молоді та осіб з високим рівнем освіти міграція сприяє покращенню якісних характеристик населення та робочої сили, поліпшенню можливостей впровадження інновацій в країнах-реципієнтах і, навпаки, викликає погіршення трудоактивного потенціалу та стримування розвитку в країнах-донорах. З іншого боку, якщо еміграція має зворотний характер, вона може сприяти розвитку в країнах-донорах, оскільки особи, які пропрацювали певний час у країнах розвиненої ринкової економіки, є носіями інноваційних ідей. Тобто виїзд населення за кордон з метою навчання, підвищення кваліфікації або працевлаштування має позитивний ефект на розвиток лише за умови повернення таких людей у країну походження із подаль-

шою участю у висококваліфікованих роботах. В іншому випадку мова йде про безповоротні втрати людського потенціалу.

В той же час саме розвиток економіки сприяє притоку як висококваліфікованих спеціалістів, так і низькокваліфікованої робочої сили. Він посилює привабливість країни для іноземців та підвищує частку зворотних мігрантів серед її громадян, які працюють за кордоном. Тобто міграції населення та розвиток є взаємозалежними.

Зовнішня міграція громадян України є комплексним процесом, який включає низку складових, основними з яких у період незалежності є:

- стаціонарна міграція, яка пов'язана зі зміною офіційного місця проживання і реєструється державною статистикою;
- трудова міграція, пов'язана із виїздом на роботу за кордон без зміни місця проживання;
- човникова торгівля – поїздки за кордон з метою торгівлі (продажу або закупівлі товарів);
- вимушена міграція з окупованих територій та зони бойових дій.

Перші два види міграцій існують в Україні практично протягом усього періоду незалежності, човникова торгівля набула широкого розвитку в перші роки після розпаду СРСР і фактично зійшла нанівець на початку XXI ст.; вимушена міграція (якщо не рахувати поодиноких випадків) розпочалася після подій на Донбасі. Основна увага у статті приділена саме зовнішній трудовій міграції, яка протягом більшої частини періоду незалежності (з середини 1990-х рр. до початку 2014 р.) була домінуючим видом міграційних переміщень.

Загалом в історії розвитку міграційних процесів в Україні протягом періоду незалежності можна виділити чотири етапи, які частково перетинаються:

1. Етап інтенсивного обміну населенням між Україною та іншими країнами колишнього СРСР – 1991–1995 рр.
2. Етап становлення і розвитку зовнішньої трудової міграції з України та човникової торгівлі при скороченні обсягів міграції, пов'язаної зі зміною місця проживання – з середини 1990-х рр. до початку XXI ст.
3. Етап стабілізації зовнішньої трудової міграції та припинення човникової торгівлі – від початку XXI ст. до подій весни 2014 р.
4. Етап зростання масштабів зовнішньої трудової міграції та формування потоків вимушеної міграції – з весни 2014 р.

З розпадом СРСР щорічна кількість мігрантів різко зменшилася (йдеться про стаціонарну міграцію). Особливо різко зменшилася міждержавна міграція (включаючи міграцію між колишніми республіками СРСР): з близько 1,5 млн осіб на рубежі 1980–90-х років до близько 75 тис. в середині першого десятиліття XXI ст. Високий рівень міграційної мобільності у радянські часи був результатом значної уніфікації способу життя по всій території єдиної держави (в усякому разі в міських поселеннях), а також наявності робочих місць по всій країні, внаслідок чого громадяни колишнього Союзу мали впевненість в отриманні роботи після переїзду і тому відносно легко наважувались на міграцію. Зменшення ж обсягів міграційного обороту відбулося у 1990-х роках внаслідок економічної кризи та зниження рівня життя населення, появи безробіття і проблематичності працевлаштування практично в усіх регіонах, посилення відмінностей в соціальному, зокрема мовному середовищі між колишніми республіками, прийняття в кожній з них специфічного законодавства, введення власної валюти. Міждержавні міграції між колишніми радянськи-

ми республіками у перші роки після розпаду СРСР в основному були пов'язані з поверненням до місць колишнього проживання жертв радянської політики перерозподілу населення та політичних репресій.

Із зняттям «залізної завіси» у другій половині 1980-х років активізувалася еміграція за межі колишнього СРСР. Якщо в останні роки існування СРСР на країни «старого» зарубіжжя припадало 10–12 % усіх вибулих за межі України, то у першій половині 1990-х років – близько 20 %, на початку нинішнього століття – 40 %, а в останні роки – близько 60 %. Основними країнами еміграції (за межами колишнього СРСР) були й залишаються Ізраїль, Німеччина та США.

В 1991–1992 рр. спостерігалось різке зростання міграційного приросту до найбільшого за післявоєнні роки рівня – +288,1 тис. осіб (+5,5 %), в наступні два роки відбувся надзвичайно різкий спад до –140 тис. осіб або –2,8 % в 1994 році. На початку XXI ст. обсяги міграційних втрат населення України різко скоротилися, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу (+4,6 тис. осіб), ця тенденція була закріплена у наступні роки (рис. 1). У 2014 р. сальдо міграцій населення України без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя становило +22,6 тис. осіб, у 2015 р. воно зменшилося до 14,3 тис. осіб переважно внаслідок зменшення кількості прибулих.

Вказані цифри, однак, характеризують лише наявні адміністративні дані щодо змін реєстрації місця проживання і не враховують зовнішню трудову міграцію, а також переміщення, пов'язані з анексією Криму та подіями на Донбасі. Результатом останніх стало формування нового для України типу міграцій населення, поява в країні внутрішньо переміщених осіб (ВПО)¹. Крім того, події на Донбасі призвели до виїзду за межі України численних контингентів, які не охоплюються державною статистикою. За даними УВКБ ООН, кількість українських громадян, які звернулися з клопотанням про визнання біженцем в семи сусідніх країнах становить майже 400 тис. осіб, крім того ще понад 700 тис. осіб² перебувають у цих країнах на інших підставах. Основна частина вихідців з Донбасу, які виїхали за кордон, перебуває

¹ Оскільки ВПО є внутрішніми мігрантами, вони у даній статті не розглядаються.

² Сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Регіональне представництво у Білорусі, Молдові та Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map> (знято з сайту 27 вересня 2016 р.).

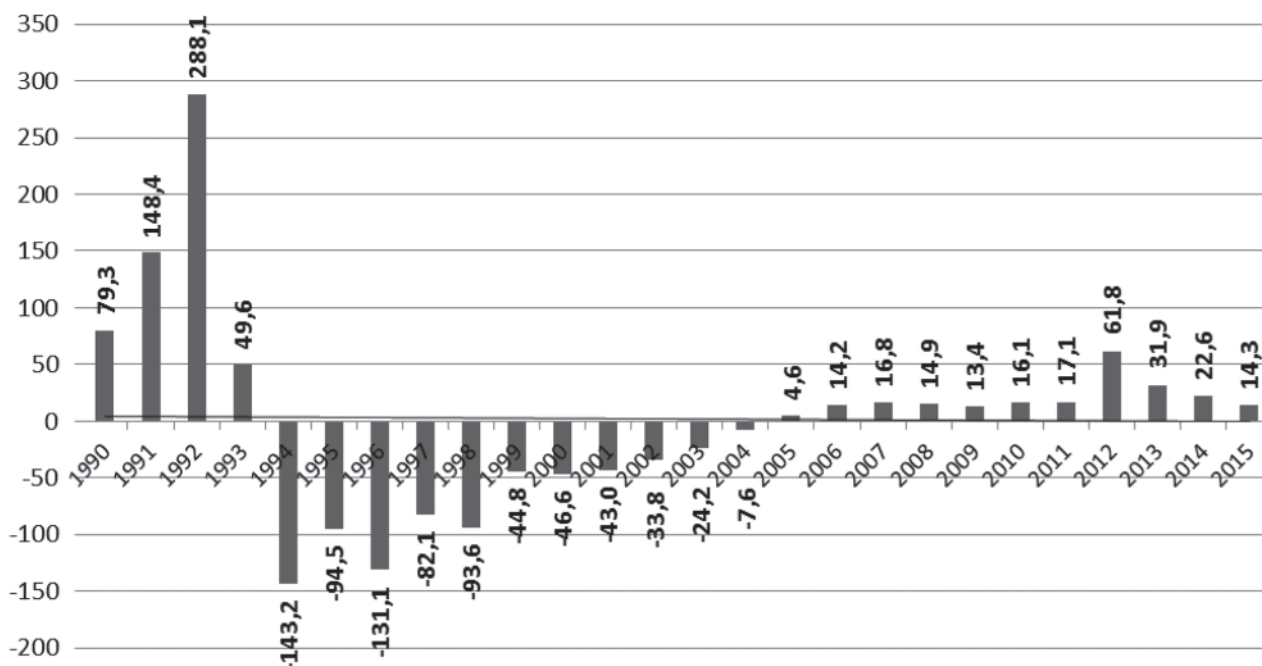

Рис. 1. Сальдо міграцій населення України у 1990–2015 рр. (тис. осіб)

Джерело: дані Держстату України.

Примітка: дані за 2014–2015 рр. без врахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя.

у Російській Федерації, а також в Білорусі та Польщі. Російські офіційні особи називають набагато більші обсяги переселення до цієї країни, однак подібні дані є непідтвердженими.

На сьогодні Україна залишається однією з найбільших країн-постачальників робочої сили в Європі. Трудові міграції сформувалися в середині 1990-х рр. в умовах високого рівня безробіття (зокрема, прихованого), поширення практики затримки виплат заробітної плати і низьких можливостей достатньо оплачуваної зайнятості на вітчизняному ринку праці. Результати першого репрезентативного обстеження з питань трудової міграції «Життєві шляхи населення України», яке було проведене у 2001 р. фахівцями Державного комітету статистики України (нині – Державна служба статистики, Держстат) та НАН України і охопило мешканців восьми областей Західної України та Донбасу, дозволило стверджувати, що масштаби трудової міграції громадян України, як мінімум, перевищують 1 млн осіб¹.

Згідно з даними першого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, проведеного Держстатом разом з фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ), в середині 2008 р., протягом 2005 – I половини 2008 р. за кордоном працювали 1,5 млн

мешканців України, або 5,1 % населення України працездатного віку². Згідно з результатами другого загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Держстатом спільно з ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ за замовленням МОП, у квітні–червні 2012 р. кількість громадян у віці 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном складала 1,2 млн осіб, або 3,4 % населення відповідного віку³. При цьому обома обстеженнями не могли бути охоплені члени домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там вже протягом багатьох років, а також осіб, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (при проведенні обстеження 2008 р.) або 2010 р. (при проведенні обстеження 2012 р.) і з того часу не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчання є більшими. Для умов 2008 р. вони були оцінені у 2,1 млн осіб⁴.

² Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України), 2009.

³ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ. – К., 2013.

⁴ Pozniak O. External Labour Migration In Ukraine As A Factor In Socio-Demographic And Economic Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf>.

¹ Зовнішні трудові міграції населення України / За наук. ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. – К., 2002.

Після 2012 р. загальнонаціональних обстежень з питань трудових міграцій в Україні не проводилося, тому про новітні зміни перебігу процесу ми можемо судити лише з даних соціологічних опитувань, які проводяться різними установами, та експертних оцінок. Вони свідчать про певне підвищення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій порівняно з 2012 р. Зокрема, в ході дослідження «Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення», проведеного О. Малиновською за замовленням МОП¹, виявлено зростання інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні в останні роки. Опитування «Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України», проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка (УІСД) на замовлення Федерації роботодавців України в серпні 2015 р., показало, що в Україні нині відбувається поживлення інтенсивності зовнішньої трудової міграції, яка все частіше охоплює осіб, що мешкають за межами Західного регіону, особливо городян і, зокрема, столичних жителів². Активізація трудових поїздок за кордон киян є безпосереднім наслідком економічної кризи, яка охопила Україну: зайнятість у Києві для багатьох його мешканців більше не гарантує пристойного рівня життя, до якого кияни звикли на рубежі першого та другого десятиліть XXI ст., і чи не єдиним джерелом його забезпечення стає робота за кордоном. На сьогодні масштаби зовнішньої трудової міграції можуть бути оцінені у 2,2–2,3 млн осіб.

У 2012 р. порівняно з даними обстеження 2008 р., частка Росії зменшилася майже на 5 в. п., натомість частка країн Євросоюзу (особливо Польщі) – зросла. Російська Федерація від початку становлення зовнішньої трудової міграції з України утримувала лідерство серед країн-реципієнтів української робочої сили. Причинами, які обумовили вихід Російської Федерації на перше місце за кількістю заробітчан з України в період формування потоків зовнішніх трудових міграцій та утримання цього місця до сьогодні, стали: безвізовий режим між Україною та Росією, відсутність мовного бар'єру, наявність у багатьох українських громадян родичів і знайомих в РФ. Натомість дослідження свідчать, що міграції до

Росії завжди були економічно менш вигідними, ніж міграції до ЄС, умови праці українців у РФ помітно гірші. Отже, поступова переорієнтація заробітчан з Росії на країни ЄС є об'єктивним процесом. Цьому сприяють не лише менший економічний зиск міграції до Росії порівняно з міграцією до країн ЄС, але й формування міграційних мереж і громадських організацій українців у країнах Євросоюзу (що робить міграції до цих країн менш ризикованими), а також кампанії з легалізації мігрантів, які були здійснені у країнах ЄС. В сучасних умовах тенденція зниження частки Росії і збільшення частки ЄС у структурі української трудової міграції ще більше посилюється через погіршення українсько-російських відносин, а також падіння курсу російського рубля по відношенню до євро і валют країн-нових членів ЄС.

При цьому очікуване запровадження безвізового режиму для українців у країнах Шенгенської зони на перебіг зовнішніх трудових міграцій навряд чи суттєво вплине. Як свідчить дослідження міжнародних експертів, безвізовий режим не дасть можливості українським громадянам безперешкодного доступу в країни ЄС. Охочим потрапити до Євросоюзу так само, як і нині, слід буде надавати документи щодо підтвердження мети поїздки, фінансової спроможності тощо. Різниця у тому, що ці документи розглядатимуть не працівники консульств, а прикордонники³. Крім того, слід мати на увазі, що про запровадження вільного руху робочої сили між Україною та ЄС наразі не йдеться. Як свідчать результати досліджень наслідків впровадження вільної торгівлі між Україною та ЄС, реалізація відповідної угоди «...не зможе забезпечити вільний рух українських громадян на території країн-членів ЄС у повному обсязі. Однак ця угода може сприяти створенню кращих умов для тих, хто вже працює в ЄС і для членів їхніх родин»⁴.

Ще однією помітною особливістю розвитку трудових міграцій в останні роки є збільшення випадків переходу трудової міграції українських громадян у постійну форму (в 1990-х роках такі випадки були рідкісними). Зокрема довгострокові мігранти, які освоїлися в країнах Південної Євро-

¹ Малиновська О. А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 31–40.

² Позняк О. В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (27). – С. 169–182.

³ Consequences of Schengen Visa Liberalisation for the Citizens of Ukraine and the Republic of Moldova. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/RR%202012%2001%20-%20visa%20final.pdf>. Знято з сайту 14.02.2012 р.

⁴ Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС // Міжнародний центр перспективних досліджень. – 12.09.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/46/21/FTA_Impact_U.pdf. С. 22.

пи, все частіше забирають до себе свої сім'ї. Необхідно усвідомлювати, що частина трудових емігрантів вже не повернеться в Україну.

Якщо зовнішня трудова міграція до сусідніх країн (Польщі, Чехії, Угорщини, Росії) зазвичай має циркулярний характер – періодичні поїздки на нетривалий термін з постійним поверненням в Україну, то заробітчани, які працюють в Італії, Іспанії, Португалії та Німеччині, зазвичай є довгостроковими мігрантами. Зі збільшенням терміну перебування вірогідність переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму зростає, а можливість возз'єднання сімей спричинить виїзд також і дітей трудових мігрантів з України. В сучасних умовах ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні.

Вихідці з Донбасу, які отримали або отримують правові підстави перебування в країнах ЄС, навряд чи повернуться до України. Так само частина осіб, які виїхали до Росії, залишиться в цій країні. Передусім до безповоротного виїзду за кордон можуть вдатися ті мешканці Донеччини та Луганщини, які народилися в Росії, а також їхні нащадки, котрі до початку конфлікту становили суттєву частку населення Донбасу.

Враховуючи зміни ситуації в Україні після весни 2014 р., логічно припустити відновлення участі у трудових поїздках за кордон осіб, які раніше припинили такі поїздки, та посилення переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму. Крім того, до зовнішньої трудової міграції починають залучатися нові контингенти, про що свідчать, зокрема, результати згаданого опитування «Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України». Наслідком закріплення частини українських трудових мігрантів на нових місцях проживання в інших країнах стане зменшення частки осіб, які пересилають або привозять зароблені кошти в Україну, серед трудових мігрантів. Тобто у короткостроковій перспективі очікується зростання інтенсивності трудової міграції за кордон, подальше посилення переорієнтації міграційного потоку з Росії на країни ЄС (хоча міграція до РФ повністю не припиниться), збільшення частки кваліфікованих фахівців та молоді серед трудових мігрантів, зростання кількості мігрантів з неурегульованим статусом та посилення тенденції переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму.

Перебіг міграцій у довгостроковій перспективі залежить від розвитку ситуації в Україні. Якщо параметри соціально-економічного розвитку в

Україні у довгостроковій перспективі стабілізуються на рівні 2014–2016 рр. (тобто не покращаться), перехід тимчасової зовнішньої трудової міграції у безповоротну форму посиляться. Причому від ідеї повернення в Україну відмовлятимуться не лише довгострокові мігранти, але й певна частина короткострокових. Перехід тимчасової трудової міграції у постійну форму призведе до прискорення настання ситуації дефіциту робочої сили в Україні. Загалом масштаби короткострокової міграції суттєво не зміняться: попри перехід частини учасників цього процесу у категорію довгострокових і постійних мігрантів, контингент короткострокових мігрантів поповнюватиметься особами, які вперше включаться у зовнішню трудову міграцію.

Вищеописані процеси відбуватимуться ще інтенсивніше в разі погіршення ситуації в Україні. В цьому випадку закріпитися у країнах призначення прагнутиме більшість тих, хто на початку ХХІ ст. віддавав перевагу короткостроковим поїздам. Крім того, різко посиляться еміграція з України висококваліфікованих спеціалістів. Залучення нових контингентів до короткострокової трудової міграції буде набагато інтенсивнішим, ніж за попереднім варіантом, однак, незважаючи на це, вже через кілька років короткострокова міграція за своїми обсягами значно поступатиметься довгостроковій.

У випадку покращення ситуації масштаби довгострокової трудової міграції стабілізуються, залучення нових осіб до цього процесу обмежуватиметься членами сімей найбільш успішних довгострокових мігрантів. Більше того, у разі проведення відповідної політики можна очікувати на поступове повернення частини довгострокових мігрантів. Масштаби короткострокової міграції поступово зменшуватимуться, частина учасників процесу почне переорієнтовуватися на внутрішній ринок праці. Одночасно зростатиме потік іммігрантів з афро-азіатського регіону.

Певний сплеск зовнішньої трудової міграції відбувається в умовах економічної кризи та складної військово-політичної ситуації в Україні. Слід пам'ятати, що відповідний процес у 1990-х рр. розпочинався з короткострокових поїздок без наміру зміни постійного місця проживання, однак нині стає зрозумілим, що частина наших мігрантів вже не повернеться до України. Тому перед державою стоїть завдання формування виваженої міграційної політики, яка б сприяла закріпленню настанов на короткострокову міграцію, запобіганню перетворення циркулярної трудової міграції на

еміграцію українських громадян (що призводить до безповоротної втрати населення), соціальному і правовому захисту громадян України, які працюють за кордоном, підтримці зв'язків трудових мігрантів з Україною, поліпшенню реінтеграції мігрантів, що повертаються, та більш ефективному використанню трудового потенціалу України. Особлива увага має бути приділена двостороннім контактам з країнами, де працюють наші громадяни, щодо розвитку циркулярної міграції, яка найбільше відповідає інтересам як України, так і країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили. Реалізація принципів циркулярної міграції дозволяє, з одного боку, задовольнити потреби громадян у пристойних заробітках, а з іншого, забезпечити зворотність зовнішніх трудових поїздок.

Протягом більшої частини періоду незалежності зовнішня міграція відігравала для України скоріше позитивну, ніж негативну роль, перш за все за рахунок зменшення напруги на вітчизняному ринку праці і відповідного зниження безробіття, а також валютних надходжень від мігрантів. Однак негативна тенденція до поширення частоти випадків переходу тимчасових трудових міграцій у постійну форму, яка розпочалася на рубежі 2000–2010 рр. і посилилася після початку бойових

дій на Донбасі, викликає загрозу для майбутнього демографічного розвитку країни. Тому в сучасних умовах стратегічними напрямками державної політики у міграційній сфері мають стати: підвищення рівня зворотності зовнішніх трудових поїздок; забезпечення поступового повернення тих трудових мігрантів, які готові або за певних умов можуть виявити готовність до рееміграції; посилення соціальної захищеності українських працівників за кордоном; якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України; залучення населення (у т. ч. представників української діаспори) до України. Безумовно, політика повернення трудових мігрантів до України може бути ефективно реалізована лише після нормалізації ситуації в державі. Ключовим елементом відповідних заходів має бути сприяння підприємницькій діяльності зворотних мігрантів.

Збільшення ж частки ЄС у структурі зовнішньої трудової міграції українських громадян за умови домінування її циркулярної складової сприятиме збільшенню надходжень грошових переказів в Україну, що, в свою чергу, збільшить вигоди українського суспільства і держави від зовнішньої трудової міграції.